

2. 1. LIETUVOS FEODALINĖS VISUOMENĖS IR JOS VALDYMO SISTEMOS GENEZĖ (Edvardas Gudavičius)

Ankstyvosios monarchijos ir jos valdymo sistemos genezė. Lietuvos vidaus valdymo sistema atsirado kartu su valstybe. Tik XVI a. trečią ketvirtį luominiai teismai atsiskyrė nuo šalies administracijos¹. Tačiau nepamirština, kad pati administracija tik tuo metu galutinai įgijo luominį pavidalą². Svarbiausia vis dėlto buvo tai, jog už luominės tvarkos ribų liko didžioji šalies gyventojų dalis³. Lietuva ėjo feodaliųjų santykių raidos brėžiamu keliu, išskyrusiu privilegijuotą mažumą ir pririšusiu valstietį prie jo turimo ūkio. Didžioji pasaulio dalis tokios įteisintos mažumos ir atskiro žmogaus ūkio nežinojo⁴.

Františekas Grausas apibrėžė Vidurio Europos valstybės atsiradimo modelį⁵, o Henrykas Łowmiański – šio modelio lietuviškąją atmainą⁶. Tai buvo šeimos individualaus ūkio visuomenė⁷, kuriai valdžią primetė besiremiantis savo kariauna vadas, virtęs monarchu, pačiai kariaunai virstant administratorių instituto branduoliu⁸. Valstybę išlaikė individualių ūkių teikiama renta ir angarijos (daugiausia fortifikaciniai darbai)⁹. Tokia valstybė neatliko gamybos organizavimo funkcijos, tai buvo kiekvieno savininko reikalas. Esant individualiai žemės nuosavybei, kiekvienas toks savininkas buvo prievolinis vienetas ir pavaldumo subjektas.

Genčių teritorinės individualių ūkių bendruomenės liko ir kaip ankstyvosios monarchijos pirminiai teritoriniai vienetai¹⁰. Nauja buvo tai, kad virš šių bendruomenių atsirado vietinio valdymo punktai. Šių punktų branduolį sudarė gentinės epochos pilys – slėptuvės ir vadais virtusių kunigaikščių pilys bei kiemai. Pastaruosius plečiant ir buvo formuojamas administracinių punktų tinklas¹¹. Bendras žodžių „kiemas“ ir „kaimo“ semantinis lizdas¹² leidžia kalbėti apie tokio tinklo užuomazgą dar tik išskylant atskirų žemių kunigaikščiams (aptinkama su jų vardais susijusi toponimika)¹³. XIII a. antroje pusėje pašalinus stambiausius žemių kunigaikščius, šie atskiri tinklai buvo sujungti į vieną didžiojo kunigaikščio pilių ir kiemų sistemą. XIII a. pabaigoje valstybė jau pajėgė sustiprinti ištisą pilių grandinę Nemuno žemupyje, kurios Vokiečių ordinas neįstengė pralaužti iki pat XIV a. vidurio¹⁴.

Iki paskutiniųjų metų mes neturėjome patikimų duomenų, kada Lietuvoje atsirado žinomos seniausios mūrinės pilys. Padėtį keičia Senujų Trakų piliavietės tyrinėjimai: dabar turime XIII–XIV a. sandūra ar XIV a. pradžia datuojamą mūrą¹⁵, ir sugretinę tai su gautais ir gaunamais kitų objektų duomenimis, galime ieškoti patikimesnių atskaitos taškų. Aišku viena: apie tam tikrą mūrinių pilių tinklą galima kalbėti tik nuo XIV a.¹⁶ Jo funkcionavimas, be abejo, neįsivaizduojamas be medinių pilių apsupties¹⁷. Medžio ir mūro statybos prievolių santykį išryškina Kazimiero 1447 m. privilegija, priklausanti esminių valstybės aktų sekai, kurių europiniu etalonu galime laikyti Anglijos 1215 m. Didžiąją laisvių chartiją¹⁸. Pilių statybos ir remonto angarijas Kazimiero

privilegija skirsto į senąsias teisėtas ir naująsias mažiau teisėtas, t. y. į tradicines ir netradicines – žmonių požiūriu dar neseniai atsiradusias¹⁹. Taigi atsiveria pilių ir kiemų tinklo išlaikymo bei mūro fortifikacijų vietos jame vaizdas. Šiaip ar taip, Jogailos 1387 m. privilegija užsimena, kad naujai piliai pastatyti šaukiama „visa Lietuvos žemė“²⁰.

Pastaroji žinutė rodo, kokiomis pastangomis besiklostanti pilių išlaikymo sistema buvo pritaikyta nenutrūkstamo karo reikmėms. Karas su Vokiečių ordinu nukreipė ankstyvąją valstybės raidą karinės monarchijos klostymosi kryptimi²¹. XVI a. šaltiniai užsimena apie bajorų budėjimo prievolę bent svarbesnėse pilyse. Pasienio pilių įgulų budėjimą ir keitimąsi dar tik baigiant formuotis socialiniam karo prievolinkų sluoksniui aprašo Petro Dusburgiečio kronika²². Tai vėlgi XIII–XIV a. sandūra, kada ir atsirado mūro pilys. Tiltų statybos ir remonto priskyrimas tradicinėms prievolėms paliudija pilių ir kiemų tinklo komunikacijų susiklostymą²³. Karinės monarchijos administravimo struktūrą, savaime suprantama, geriausiai atskleidžia administravimo mechanizmo karinės funkcijos. Vadovaujantys pilių įguloms seniūnai kronikose visų pirma iškyla kaip karo komendantai²⁴. Didieji kunigaikščiai juos sušaukia karinės operacijoms aptarti. Seniūnai savo ruožtu šiuos veiksmus aptarinėja su savo apylinkės elitu²⁵. XIV a. antroje pusėje – XV a. pradžioje šie didesnių ir svarbesnių pilių komendantai jau veikia kaip tam tikrų sričių seniūnai ar vietininkai²⁶. Tai vyko ir pasibaigus ilgajam karui su Vokiečių ordinu, silpnėjant administratorių karinei funkcijai ir jai mažiau varžant civilinį administravimą. Jono Dlugošo Lietuvos kariuomenės vėliavų, dalyvavusių Žalgirio mūšyje, išvardijimas kažkiek parodo tokių sričių centrus, ir ne tik tai²⁷.

Dlugošas nurodo, kad 30 vėliavų vaizdavo valstybės herbą Vytį, o 10 – Gediminaičių stulpus (asmeninį Vytauto herbą)²⁸. Vadinasi, tai buvo skirtingi kariniai Lietuvos kontingentai. Dėl 30 vėliavų didelių klausimų nekyla: tai socialiai įsitvirtinęs karo prievolinkų sluoksnis, valdovų privilegijomis jau pradėtas teisiškai įforminti kaip bajorų luomas. Pats Dlugošo išvardijimas parodo teritorinę tokių kontingentų struktūrą. Vytautas dar dalijo šitiems pulkams vėliavas, bet XV a. vidurio šaltiniai jau įvardija teritorinius vėliavininkus kaip veikiančius pareigūnus²⁹. Tai paliudija klostymąsi teritorinės bajorų organizacijos, kurios asmeninę sudėtį matome 1528 m. kariuomenės surašyme³⁰. Ši organizacija buvo susijusi su pilimis ne tiek žinybiniu, kiek teritoriniu požiūriu. Todėl vėliavininkų atsiradimas atspindi bent jau jos atitrūkimo nuo pilių pradžią. Tuo tarpu 10 asmeninių Vytauto vėliavų kaip tik ir ženklina pilių kontingentų išsiskyrimą, o minėtoji Dlugošo žinutė patvirtina juos kaip jau gyvuojančią istorinę realiją. Būtent Vytauto laikų nebegalima priskirti senosios karinės administracijos laikotarpiui.

Karinė administracija išaugo iš smulkiųjų žemės savininkų (alodininkų) teritorinių bendruomenių (laukų) struktūros (tai paliudija Ukmergės pavieto bajorų skirstymas laukais

kariuomenės sąrašuose)³¹. Specifiniai jos poreikiai padėjo labiau išryškėti turtingesnei šių savininkų viršūnei, palyginti lengviau galinčiai atlikti karo tarnybą. Tai sąlygojo karinį, t. y. privilegijuotą socialinį ir teisinį šios viršūnės statusą, XIII–XIV a. apibrėžiamą pradiniu pilėnų – raitelių, o XIV a. pabaigoje bajorų-ginkluočių (*armigeri* – ginkluočiai) lygiu³². Tačiau šis statusas klostėsi visuomenėje, kurioje nebuvo stambiosios žemėvaldos, pajungusios smulkiuosius alodininkus, atsistojusios tarp jų ir valdovo³³. Palyginti stambūs žemvaldžiai čia gyveno tik iš nelaisvosios šeimos, įsikeitėlių ir kaimynų darbo³⁴. Jie jau išsiskyrė demografinėje struktūroje: tiek tiek įtvirtintos jų sodybos, apsuptos priklausomų žmonių pašiūrėmis, kryžiuočių žvalgų pažymimos kaip atskiri vietovių punktai (kaimai – kiemai) tarp eilinių alodininkų bendruomenių (laukų)³⁵. Ne tiek svarbu, ar šie „stambūs“ žemvaldžiai dar priklausė šioms bendruomenėms, ar jau buvo atsiskyrę nuo jų. Svarbiau tai, kad ir jų tarpės ir buvo skiriami pilių seniūnai ir sričių vietininkai, nes jie galėjo prireikus atsivesti jiems priklausančių žmonių būrį, vykdančių jų parėdymus. Taip ir atsirado vykdomosios valdžios eilinių vykdytojų telkimo kanalas, būdingas visam aptariamai laikotarpiui. Šitokie būriai, pasipildę asmeniškai laisvais žmonėmis, ir sudarė didžiojo kunigaikščio kiemų ir pilių personalą (pastarosiose jį papildydavo pakaitomis budinčios įgulos)³⁶. Pilys ir kiemai buvo tie punktai, į kuriuos suplaukdavo eilinių darbo alodininkų duoklės (produktų renta)³⁷. Per šiuos punktus reikėsi valstybės mechanizmo karinė ir fiskalinė funkcijos³⁸.

Vienalaikiai šaltiniai labai nedaug tepasako, kiek XIII a. – XIV a. pirmoje pusėje per šį pilių ir kiemų tinklą buvo kontroliuojamas laukų vidaus gyvenimas. 1387 m. Jogailos privilegija pamini didžiajam kunigaikščiui nusikaltusių asmenų gaudymo prievolę³⁹, o Lietuvos statutuose nurodoma, kad sodžiaus bendruomenė atsako už vedantį į ją vagies ar plėšiko pėdsaką⁴⁰. Pastarasis atvejis norom nenorom rodo valdovo pilies ar kiemo administratorių buvus tarpininką tarp bendruomenių, taigi ir teisėją. Lietuvos statutuose užfiksuotas kuopos (žemės ribų) teismas su pasirenkamais ir į konkrečius objektus vykstančiais teisėjais bei vietos liudytojų apklausomis leidžia teigti, jog lauko sueigų buvo pasitelkiamos sprendžiant bylas tarp jo narių⁴¹. Karinė monarchija buvo stambesniųjų žemės savininkų (karo tarnybininkų) diktatūra smulkesniesiems savininkams (valstiečiams – ūkininkams), tačiau ši valdžia reikėsi ne tiek jų padėjimui bendruomenėse ar greta jų, kiek jų galimybėmis išreikšti didžiojo kunigaikščio valdžią šioms bendruomenėms kaip jo pilių ir kiemų administratoriams. Mūrinių pilių statymas ir išlaikymas reikalavo jau kitokios techninės ir ūkinės bazės, šia linkme kito ir medinių pilių išlaikymo poreikiai. Visa tai spartino kiemų įtvirtinimą ir plėtę pilių bei kiemų ūkį. Sostinės atsiradimas siejosi su miestų atsiradimu⁴², o žmonių santalkos punktai reikalavo plėsti kelių infrastruktūrą ir didino pilių bei kiemų ūkinę bazę, savo ruožtu spartinusią žmonių telkimąsi. XIV a. antroje pusėje pilių ir kiemų ūkinė funkcija jau pastebima greta administracinės ir karinės jų funkcijos⁴³.

XIII–XIV a. Lietuvai prijungus daug rusų žemių, karinės monarchijos struktūra išsiplėtė ir į jas. Žinoma, tai jau buvo paskirų kunigaikštijų konglomeratas, išsaugojęs rusų kunigaikštijų administravimo modelį. Tačiau atėję lietuvių kunigaikščiai su savo kariaunomis apgyvendino jas pilyse ir kūrė šių kariauninkų žemėvaldą. Šie žmonės priimdavo stačiatikių tikėjimą ir buvo įtraukiami į vietinių rusų sociumą, bet kartu jie tapdavo branduoliu naujos karinių tarnybų struktūros, kurią šios tarnybos ir žemėvaldos ryšiai siejo tik su nauju kunigaikščiu ir jo dinastija. XIV a. susiklostė aiški Gediminaičių dinastijos hierarchija. Aukščiausias jos ratas buvo didįjį kunigaikštį supantys jo sūnūs. Suaugę sūnūs gaudavo didžiausias kunigaikštijas. Toliau sekė didžiojo kunigaikščio broliai. Kunigaikščiui esant jam jaunam (pvz., Jogailai po Algirdo mirties), jie sudarydavo pirmąjį ratą. Žemiausią grandį sudarė tolesnieji giminaičiai, iš kurių galėjo būti ir atimamos didesnės kunigaikštijos (pvz., Kijevas iš Gedimino brolio Teodoro). Etninė Lietuva (tiksliau, dabartinės Aukštaitija ir Dzūkija) liko didžiojo kunigaikščio domenu, bet antroje XIV a. pusėje suskilo į Vilniaus ir Trakų kunigaikštijas. Kęstutaičiai tapo atskira dinastijos šaka, įteisinta Trakuose. Įteisinimas tuo neapsiribojo: raštiškas garantijas savo valdoms gavo ir kai kurie Jogailos broliai⁴⁴. Šio valstybinio konglomerato valdžios institucija tenka laikyti didįjį kunigaikštį ir su juo kažkiek sieti dinastiją (sričių kunigaikščiai iš vietininkų darėsi valdovais)⁴⁵.

Ekskursas: Lietuvos feodalizacijos specifika. Čia galbūt derėtų atkirai aptarti vadinamųjų „žemės valdovų“ (darbinis terminas) reiškinį. Europos šalių valstybingumo istorijoje Marco Blocho išskiriamu pirmuoju feodalizmo laikotarpiu (IX–XI a.) išryškėjo karalystės ir šio rango ar statuso neturinčios, bet nemažiau reikšmingos valdos (žemės) sampratos⁴⁶. Tai buvo pasekmė proceso, kurį mes, sekdami rusų⁴⁷ ar lenkų⁴⁸ literatūra, vadiname feodalinio susiskaldymu. Šis reiškinys, būdingas Vakarų, Vidurio, iš dalies (kiek jį galima vadinti feodalinio) ir Rytų Europos šalims, šiuose arealuose gerokai skyrėsi.

Vakarų Europoje intensyviai vyko feodalizacija, stambesniems alodams pasiglemžiant mažesnius. Pirmiausiai tai vyko ne likviduojant silpnesnįjį alodą, o jį pajungiant⁴⁹. Esminė socialinė šio proceso riba buvo ta, jog darbo prievolės alodininkai (valstiečiai) buvo įbaudžiavinami⁵⁰. Jie tapdavo prie savo neprivilegijuotos nuosavybės pririštais savininkais, ir jų teises gynė ne besiklostanti valdančiosios mažumos feodalinė, o tik taip pat besiklostanti „vidinė“ senjorijų (galima sakyti – dvarų) papročių teisė su plačia sunkių prievolių ir apribojimų skale, apimant ir tokias „vertybes“ kaip „pirmosios nakties“ teisė. Baudžiavą galima pavadinti privačios nuosavybės feodalinio paradoksu, arba atvirkštine privačios nuosavybės teise, kai asmens kaip subjekto funkcijos pajungiamos jo kaip prievolės objekto funkcijoms, tačiau išlieka individualus pajungimo ryšys ir individuali gamybinė ląstelė. Tuo tarpu karo prievolės alodininkų tarnyba rėmėsi senjoro–vasalo, arba globos–ištikimybės sutarties pagrindu⁵¹. Esmė buvo ta, kad išsiplėtęs tipiškasis karo

prievolės alodas kūrėsi ir gyvavo kaip senjorija (dvaras) pajungtų valstiečių alodų sąskaita⁵². Įformintos ištikimybės ryšiai tokį alodą pavertė feodu⁵³. Friedrichas Engelsas feodą laiko alodo priešybe⁵⁴. Su tuo galima sutikti, jei valstiečių alodo virtimą „atvirkštine“ nuosavybe priešinsime karo tarnybininko alodo virtimui feodu, dvarui apimant valstiečių ūkius. Tačiau lygiai taip pat galima sutikti ir su Susan Reynolds, kad toli gražu ne visur ir ne visi valstiečių alodai patekdavo į feodus, o karo tarnybininkų alodai virsdavo šiais feodais⁵⁵, nors neprivilegiuotos darbo prievolės ir privilegiuotos karo prievolės bei atitinkamai tokios nuosavybės „tiesioginio“ ar „atvirkštinio“ statuso esmė buvo ta pati. Šį skirtumą daugiausiai lėmė tikslesnės ir nuoseklesnės bei bendresnės teisinės sistemos susikūrimas ar, priešingai, tokio proceso neužbaigtumas, – tai, ką Blochas laiko lėno teisės ir tokios teisės neturinčių arealų priešprieša⁵⁶, o vokiečių teisės ir valstybės istorikai vadina lėno teisės (*das Lehnrecht*) ir krašto teisės (*das Landrecht*) dualizmu⁵⁷. Mūsų temai svarbu tai, kad senjorijų ar dvarų susidarymas (kad ir kokia būtų feodalinės teisės sistema) formavo riterių socialinio teisinio sluoksnio materialinę bazę kaip stambiosios žemėvaldos klostymosi ir augimo reiškinį. Tai pirma. Antra, šis reiškinys buvo daugiapakopis (formavosi „kopėčios“⁵⁸ ir lėno teisės ribose, ir jos formaliai neapimamose teritorijose). Mums šis aspektas yra svarbiausias, nes būtent taip vietininkai virto valdovais (tipiškas atvejis yra grafais vadinamų karaliaus agentų tapimas valdovais palyginti aukštoje senjorų ir vasalų kopėčių pakopoje)⁵⁹. Aukščiausios tokių santykių pakopos ir buvo didelės valdos arba žemės, dydžiu ir potencialu prilygstančios karalių domenams ar net ir juos pranokstančios⁶⁰. Šios kopėčios arba feodalinis susiskaldymas išbalansavo alodiškai struktūruotos ankstyvosios monarchijos sintetinę teisės sampratą, kai faktinė alodininko nuosavybė būdavo pavaldi nominaliai valdovo nuosavybei, o valstybė reiškė karaliaus dvarą, gyvuojantį savo fiskalinės funkcijos dėka⁶¹. Feodalinės „kopėčios“, „aukštyn kojomis apversdamos“ valstiečio alodines teises, ne tik padarė realesnėmis nominalias teises visose aukštesnėse pakopose, bet ir „padalijo“ jas tarp šių pakopų. Karaliaus valdžios ir nuosavybės teisių fondas buvo išskirstytas tarp jo vasalų pakopų, tačiau dvaro – valstybės, taigi teisinė ir tradicinė karalystės ir aukščiausiojo senjoro samprata neišnyko (prieštarinai, bet vis dėlto tradiciškai ją palaikė Bažnyčia). Todėl aukščiausiame valdovų ešeline senjorų buvo ne vienas, ir ne vienas buvo stipresnis už karalių, tačiau karalius buvo tik vienas, ir tik pagal jo senjorą brėžėsi, tegul ir konglomeratinio, valstybingumo ribos⁶². Europos politinėje sistemoje tik karalius buvo Dievo pateptasis, ir tik jam tokias galias suteikdavo imperatoriaus ar popiežiaus aktai⁶³.

Vidurio Europoje vyko panašūs stambiosios žemėvaldos atsiradimo ir augimo procesai. Tačiau jie nespėjo išsiplėtoti tiek, jog ženkliai įsiterptų į dinastijos narių dalybas ir pasiektų politinį-teritorinį lygį. Dinastijų nariams „aplenkti“ atsirandančius tarnybinės diduomenės stambiusius žemvaldžius leido susidariusi prievolių sistema, įgalinusi juos vietose perimti fiskalines funkcijas ir

iš vietininkų virsti valdovais. Pavyzdžiui, Lenkija suskilo (tai įformino kunigaikščių teisės – *iuris ducalis* – atsiradimas)⁶⁴, bet čia nesusiklostė išbaigta valdų kopėčių sistema, nes nesusiformavo stambiosios žemėvaldos pakopa, vėluojant šios žemėvaldos raidai. Tik XIII a. kaip socialinės politikos reiškiny susiklostė riterių teisė (*ius militare*), atspindinti riterių dvarų atsiradimą⁶⁵. Lenkija ilgam prarado karalystės rangą, nebeturėjo karalių, tačiau šalies (karalystės), nominaliai valdomos Krokuvos senjoro, samprata išliko. Vakarų Europoje karaliai pradėjo vienyti šalis, atimdami iš tarpinių valdovų jų valdžią, bet iš esmės palikdami jų ūkinio domeno nuosavybę. Savo realią valdžią karaliai plėtė per biurokratinį aparatą, pasitelkdami tam išaugusių miestų žmogiškuosius ir finansinius išteklius; valstiečiai tuo metu vadavosi iš baudžiavos. Lenkijoje tai vyko pašalinant Piastų kunigaikštiškąsias dalas ir perimant tiesioginę valdžią riterių korpusui, – bet neturėta biurokratinio mechanizmo, nes silpnų miestų ištekliai neleido jo sukurti. Baudžiava ne nyko, o stiprėjo.

Rytų Europoje (Rusijoje) stambioji žemėvalda ilgą laiką augo lėtai, o valstiečiai neturėjo alodinės žemės nuosavybės. Tai buvo pusiau feodalinė visuomenės struktūra ir šalis skaldėsi, ir čia daug įtakos turėjo sudėtingos komunikacijos didžiulėje ir retai apgyventoje teritorijoje veiksnys. Todėl Rusijos skaldymosi reiškiny buvo kitokios, specifinės socialinės raidos pasekmė.

Šis trumpas tipologinis ekskursas leidžia suprasti, kokioje padėtyje atsidūrė Lietuvos paskirų žemių konglomeratas, kuriame beveik nebuvo bent kiek ekonomiškai pajėgių miestų ir stambiosios žemėvaldos, kai šalies krikštas pašalino politinę izoliaciją ir iškilo personalinės ar dinastinės unijos sukeltos šalies valdymo problemos.

Nuo karinės monarchijos iki oligarchijos. Vytauto Didžiojo valdymo laikotarpį galime laikyti lūžiu, kai buvo pašalinti karinę monarchiją varžę ir stambiosios žemėvaldos augimą stabdę veiksniai⁶⁶. Pirmą stambiosios žemėvaldos klostymosi šuolį lėmė Bažnyčiai skirtos fundacijos ir prasidėjęs veldamų dalijimas⁶⁷. Pastaroji priemonė reiškė riterių dvarų susidarymo pradžią. Teisiškai tai sutapo su pirmomis bajorų luomą formuojančiomis privilegijomis. Vakarų Europoje riterių epochą (XI–XIII a.) pakeitė luominės visuomenės (XIV–XVIII a.) epocha, Lenkijoje trumpas ir „nepilnakraujis“ riterių laikotarpis (XIII–XIV a.) peraugo į bajorų epochą (XV–XVIII a.), o štai Lietuvoje riterijos ir bajorijos laikotarpiai sutapo (teisiškai riterių laikotarpio nė nebuvo, riterių žemėvalda kūrėsi recipuojant ne riterystės, o bajorystės sampratą). Lietuvos miestai buvo dar silpnesni už Lenkijos. Izoliacijos įveika kažkiek pagyvino prekybą, prireikė geresnių kelių, ilgainiui atsirado Nemuno prekybinis laivynas. Pasienio vietininkams teko ne kariauti, o palaikyti santykius su kaimynų pareigūnais, prireikė kur kas didesnio vežimų parko, taigi ir kur kas intensyvesnės valdovo žirgynų kontrolės. Svarbesnėse pilyse atsirado artilerijos pabūklų, dėl kurių išaugo (ligi tol pirmiausia plytų ir kalkių) transportavimo darbų apimtis, ką ir kalbėti apie tokių pilių ir tokio parko

remontą. Visa tai sąlygojo kur kas didesnę amatininkų ir jiems pagelbėjančios darbo jėgos sankaupą, o tai lydėjo ir didesnė išteklių koncentracija pilyse bei kiemuose, ir naujų tarpinių kiemų atsiradimas⁶⁸. Ši koncentracija padėjo augti daržų, sodų ir grūdinių kultūrų dirvoms, didėti talkoms ir šieno pjovimo prievolėms. Tokie procesai atitinkamai lėmė lažininkų apdirbamų palivarkų atsiradimą XV a. antroje pusėje ar pabaigoje, o pilių ir išaugusių kiemų ūkis virto dvarų ūkiu⁶⁹. Dvarai ėmė tiekti didžiojo kunigaikščio ūkinį domeną ir jo administraciją išlaikančią produkciją, kurios dalį jau galėta parduoti atsirandančioje rinkoje. Atsiradusius piniginius santykius ir monetų apyvartą paliudija sidabro lydinių (ilgujų) nykimas ir vien kalamų monetų vartojimas antroje XV a. pusėje bei padažnėjęs sidabrinės mokesčio rinkimas. Lygiagrečiai augo ponų bei bajorų dvarai, taip pat įtraukiami į prekių piniginių santykių augimo ir intensyvėjimo procesus. Vytauto valdymo metai buvo šių esminių pokyčių pradžia, o XVI a. pradžia išryškėjo jau naują visuomenės struktūrą ir pakitusi jos administravimo sistema. Esminiai pokyčiai buvo šie:

1. Ponų ir bajorų dvarai įgavo administracinę ir teisinę (ponų – dar ir finansinę) imunitetą. Tai reiškė, kad didžiojo kunigaikščio administracija nebevaldė ir nebeteisė šiuose dvaruose gyvenančių valstiečių (ponų dvaruose ir nerinko iš jų valstybės mokesčių). Visa tai darė patys žemvaldžiai. Imunitetas išlaisvino šią privilegijuotą stambiają ir smulkiąją žemėvaldą iš tiesioginės didžiojo kunigaikščio valdžios⁷⁰.

2. Likusią valdovui tiesiogiai pavaldžią gyventojų dalį ir jų gyvenamą teritoriją dabar jau tenka vadinti ne didžiojo kunigaikščio domenu, o jo žemėvalda. Iki XVI a. pradžios susiklostė dvi šios žemėvaldos kategorijos – valsčiai ir dvarai. Valsčiuose išliko senovinio tipo valstiečių prievolės su duoklių ir talkų produktų išgavimo servicijomis. Dvaruose susiklostė lažinės produkcijos ūkis, jų vietininkai tapo laikytojais, o administravimo ūkinė funkcija įgavo pirminę reikšmę⁷¹. 1548 m. didžiojo kunigaikščio žemėvalda buvo teisiškai išskirta iš valstybės teritorijos.

3. Jau Vytauto laikais buvo panaikintos beveik visos atskiros kunigaikštijos⁷². Likusios smulkios kunigaikštijos prilygo ponų ar net stambesniųjų bajorų dvarams. Rusų žemėse vyravo valsčiai, dvarai koncentravosi tik arčiau etninės Lietuvos, o pilyse taip pat susidarė sudėtingi ūkiai.

4. Atsiradę savivaldūs miestai įgavo sutartinės valdinystės statusą greta bajorijos, tapę kolektyviniais valdovo vasalais⁷³.

Šie struktūriniai pokyčiai lėmė ir kitokios valdymo struktūros atsiradimą. Esmė buvo ta, kad dalykiškai ir teisiškai neapibrėžtų funkcijų valdovo agentus pakeitė kaip tik minėtą kompetenciją įgiję pareigūnai. Išauginti tokių pareigūnų institutą reikalavo besiklostantis teisinis bajorijos statusas ir materialinis jo pagrindas – dvarų žemėvalda. Šį institutą sudarė centriniai ir provincijų urėdai (pareigybės)⁷⁴. Svarbu pabrėžti tai, kad šios pareigybės ir toliau apėmė administracines ir teismo funkcijas, o pats tokių jų sistemos susidarymas skaidė visą administravimo ir teismų veiklą į du

lygmenis – bajorišką ir valstietišką (ką ir kalbėti apie miestus ir Bažnyčią). Jokia teisinė norma nedraudė didžiojo kunigaikščio valstiečiui kreiptis į patį valdovą, tačiau ir joks įstatymas, o juo labiau papročiai ir administravimo ar teismo praktika neužtikrino jo galimybių šį valdovą pasiekti. Netgi bajorui buvo labai sunku iškelti bylą ponui (juo labiau pasiekti, kad teismo sprendimas būtų įvykdytas). Praktiškai valstiečių tarpusavio bylas sprendė dvarų ar valsčių administratoriai, o I Lietuvos statutas bajorus išlaisvino iš žemiausios šių administratorių grandies – tijųū – teismo. Valstiečiai į aukštesnius administratorius – teisėjus dažniausiai kreipdavosi tik visos bendruomenės lygiu. Lengviau jautėsi valsčių valstiečiai, tuo tarpu dvaruose administracija buvo gausesnė ir vykdė lažinio darbo organizavimo funkcijas, taigi ir jos kontrolė buvo kur kas griežtesnė. 1557 m. Valakų reformos nuostatai numatė ir valsčius paversti dvarais, o pats dvarų administravimas buvo dar labiau pritaikytas ūkinei administracijos funkcijai.

Visi šie šalies vidaus struktūros pokyčiai ankstyvąją feodalinę valstybę – valdovo dvarą ir daugelio žemių konglomeratą pavertė brandžia feodalinė valstybe. Vytauto valdymo pabaigoje atsirado ir valstybės sąvoka – Didžioji Lietuvos kunigaikštija. Tokios sąvokos atsiradimas reikalavo aiškiai apibrėžti Lietuvos monarchijos vietą Europos politinėje sistemoje. Kitaip sakant, aštriai iškilo klausimas, kas ši monarchija yra – ar karalystė, ar žemė. Todėl Vytauto karūnacijos byla sprendė ne tik formalų Lietuvos valstybės suvereniteto bei rango, bet ir atskiros šalies Dievo pateptojo monarcho istorinės tradicijos pripažinimo klausimą (Gediminas ne šiaip pabrėžė valdžią gavęs iš Dievo⁷⁵). Reikėjo pašalinti pagoniškosios *niekieno žemės* paveldo ir Krėvos sutarties primesto Lenkijos suvereniteto balastą. Karalyste paskelbti Lietuvos nepavyko, bet Kazimiero vainikavimas didžiuoju kunigaikščiu, Vilniaus vyskupui uždedant vadinamąją „Gedimino kepurę“, manifestavo suverenią Lietuvos valstybę; tas pats Kazimieras vėliau pabrėždavo esąs „laisvas ponas“ (*pan – dominus*). Urėdų sistemos klostymasis lėmė ir juos jungiančiojo organo – Didžiojo kunigaikščio tarybos – virtimą valdymo ir diduomenės atstovavimo institucija – Ponų taryba⁷⁶. Bajorijos atstovavimo institucija atsirado Seimo pavidalu. Įstatymų leidimo dalinę teisę šios institucijos igavo dar prieš įforminant tai joms skirtomis privilegijomis. Ponų taryba neskyrė urėdų (vykdomosios valdžios), ji galėjo tik siūlyti didžiajam kunigaikščiu kandidatus į šiuos postus. Faktiškai bene svarbiausia Seimo teisė buvo sutikimas rinkti sidabrinę iš ponų ir bajorų valstiečių.

Luominė Lietuvos valstybės struktūra susiklostė vietininkams nevirtus žemių valdovais⁷⁷. Atsiradusios luominio atstovavimo ir nebeagentūrinės vykdomosios ir teisinės valdžios institucijos kažkiek apribojo didžiojo kunigaikščio valdžią, bet tai buvo oligarchų, o ne žemių valdovų vykdomi apribojimai. Lietuvos valdovas beveik nerezidavo šalyje, nepritekliai trukdė smulkiems žemvaldžiams organizuoti socialinei ir politinei veiklai, todėl norom nenorom susiklostė toli esančio valdovo blokas su šiais oligarchais, neturintis stipraus bajorų Seimo atsvaros. Turėdami

tokias galimybes, oligarchai tapo labiausiai suinteresuota Lietuvos valstybingumu jėga, nes tokia valstybė geriausiai atitiko jų interesus. Didžiajam kunigaikščiui reikėjo šios valstybės kaip atramos prieš Lenkijos oligarchus ir jis siekė kompromiso su Lietuvos oligarchais. Todėl XVI a. Lietuvos vidaus valdymą galime apibūdinti kaip labai stiprias šaknis turinčią oligarchinę valdyseną. 1564–1566 m. administracinė ir teisinė reforma, įvedusi reglamentuotą Seimo įstatymų leidybą, renkamus luominius bajorų teismus iš dalies atskyrusi nuo administracijos, o vietinę administraciją pavedusi bajorų renkamiems urėdams, ženklino jau bajorams atstovaujančios valdysenos programą. Ją dar reikėjo įdiegti, bet tai įvyko jau po Liublino unijos.

2. 2. PAREIGYBIŲ SISTEMOS SUSIKŪRIMAS (Rimvydas Petrauskas)

Ankstyvosios monarchijos organizacija. Ankstyvoji monarchija funkcionavo ne kaip institucijų valdoma teritorinė valstybė, bet kaip žmonių tarpusavio ryšių pagrindu kuriamas politinis darinys. Tokio darinio egzistencija reikalavo tiesioginio valdančiajam sluoksniui priklausančių asmenų santykio, o sukurtos politinės tvarkos stabilumui pavojų keldavo kiekviena ją saistančio valdovo mirtis. Valstybės kūrimosi laikotarpiu institucijos būdavo itin nepastovios, vienos pareigybės išnykdavo, o kitos atsirasdavo, kisdavo ir šiaip neapibrėžta tų pačių pareigybių kompetencija, šalia sukurtų valstybinių teritorinių struktūrų egzistavo valdymo sistemos neapimti dariniai. Todėl to meto valstybinėms struktūroms pažinti svarbios ne tiek institucijos ir pavadinimai, kiek valdžios viršūnėje buvę asmenys ir jų vardai.

Evoliuciškai ankstyvąją Lietuvos istorijos raidą modeliuojantys istorikai yra likę įvairius valstybinius institutus genetiškai išvesti iš ankstesnių darinių ir ignoruoti įvairius struktūrinius lūžius. Trūkstant šaltinių ankstyvajai Lietuvos istorijai pažinti, egzistuoja didelė pagunda numanyti buvus tam tikrus institutus ir juos „kilnoti“ iš vienos epochos į kitą. Šitaip sukuriamas nuoseklus valstybingumo augimo vaizdinys, uždengiantis ankstyvosioms monarchijoms būdingą politinės ir socialinės raidos netolydumą. Šis netolydumas atsispindi politinės bendrijos kūrimasi lydinčioje tradicijoje, o tiksliau jos įtrūkiuose. Tradicijos atnaujinimas liudija politinės sąmonės turinio kaitą, o taip pat dominuojančių grupių pastangas ieškoti naujų integracinių idėjų politinės bendrijos tęstinumui išsaugoti.

Ankstyvojo valstybinio darinio tapsmą čia suvokiame kaip politinių ir administracinių struktūrų radimosi ir intensyvėjimo procesą. Taip žvelgiant ir išryškėja valstybės susidarymo proceso netolydumas, kai spartaus vystymosi periodus⁷⁸ lydėjo dezintegracijos laikai. Šio proceso pabaigą žymėjo Vytauto valdymo periodas (1392–1430), kai priėmus krikščionybę pasibaigė nuolatinis išorinis Vokiečių ordino spaudimas ir susiklostė sąlygos valstybės valdymui modernizuoti⁷⁹.

Valstybingumo pažanga geriausiai matyti teritorinės ir administracinės organizacijos kūrime. Transpersonalinės valstybės sampratos ir centrinių valdžios institucijų stokos sąlygomis valdovo asmuo buvo lemiamas valstybės integracijos veiksnys⁸⁰. Tačiau ši valdžia nebuvo visais laikais vienodai stipri ir dažnai priklausydavo nuo susiklosčiusių aplinkybių. 1253 m. Mindaugo karūnacija liko epizodu ir monarcho valdžia turėjo ieškoti naujų atramos taškų. Institucinis jos stiprėjimas visų pirma susijęs su šalies teritorializacijos procesu. Įvairių Europos kraštų istorija rodo, kad karaliaus ar kunigaikščio teisės į visą šalies teritoriją samprata (*domini/haeres naturales*) formavosi laipsniškai. Valdovų tikslas iš pradžių buvo įtvirtinti visuomenėje „aukščiausios valdžios“ suvokimą. Ir čia svarbų vaidmenį atliko išskirtinių valdovo teisių – regalijų – sampratos recepcija. Anksčiausiai realizuotos valdovo teisės Lietuvoje veikiausiai buvo pilių statymo ir „niekieno“ žemės regalijos. Ypač svarbi buvo pastaroji, kadangi leido pradėti vidinę kolonizaciją – besiformuojančios teritorinės valdžios pagrindą. Be šios teisės nebuvo įmanomas feodalizacijos procesas – vasalų aprūpinimas žeme. Šiai regalijai atsirasti buvo reikalinga pakankamai moderni valdžios samprata ir tam tikras ekonominio išsivystymo lygis. Galima spėti, kad „niekieno“ žemės regalijos pradmenų būta Gedimino laikais, o ją pilniausiai įgyvendino Vytautas, šitaip sukurdamas sau asmeniškai pavaldžius bajorų būrius.

Apie ankstyvąją Lietuvos teritorinę struktūrą šaltiniuose randame nedaug duomenų. Tačiau net ir skurdūs šaltiniai leidžia apčiuopti vykstančius procesus, o šaltinių tykla kai kuriais atvejais, ko gero, atspindi tikrą padėtį. Tik XIV a. pirmos pusėje šaltiniuose ima ryškėti didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų (kiemų) organizacijos vaizdas. Tai ir buvo atramos taškai, užtikrinę „aukščiausios valdžios“ įgyvendinimą šalyje. Archeologai pastebėjo reiškinį, kad daugelis mažesnių, veikiausiai „ikivalstybinei“ diduomenei priklausiusių pilių XIII–XIV a. Lietuvoje buvo apleistos, o vietoje jų imtos statyti tvirtesnės didžiojo kunigaikščio pilys, kurių, suprantama, būta kur kas mažiau⁸¹. Naujos „pilininko/seniūno“ (*castellanus, capitaneus*)⁸² administruojamos didžiojo kunigaikščio pilys buvo gynybos centrai, daugelis jų statytos netoli sienos⁸³. Vis dėlto kai kurios jų, nors toli gražu ir ne visos, atliko ir administracines bei rezidencines funkcijas. Svarbi buvo ir reprezentacinė naujųjų pilių paskirtis: savo planu išsiskiriančios (kai kurios nuo XIV a. pradžios jau su mūro statybos elementais⁸⁴) pilys raiškiai demonstravo augančią didžiojo kunigaikščio valdžią. Pažymėtina, kad mūrijamos buvo ne kariniu gynybiniu požiūriu strateginėse vietose esančios, bet didžiojo kunigaikščio dinastijai reikšmingose teritorijose stovinčios pilys (Vilnius, Trakai, Medininkai, Krėva, Lyda).

Lietuvos valstybės branduolys nekito praktiškai nuo Mindaugo laikų⁸⁵, tačiau silpnos teritorinės konsolidacijos sąlygomis dar ilgai nebūta pastovių rezidencijų. Didysis kunigaikštis valdydavo nuolat keliaudamas po visame krašte išsidėsčiusius valdžios centrus, savo pasirodymu kaskart

primindamas apie savo valdžią ir pasinaudodamas jos teikiamomis ekonominėmis paslaugomis⁸⁶. Šaltinių užuominos apie valdovų ryšį su tam tikromis pilimis (Mindaugas ir Voruta, Traidenis ir Kernavė) yra atsitiktinės ir vienkartinės, šiose pilyse dar neegzistavo pagrindinis sostinės požymis – centrinės valdžios institucijos, todėl nėra jokio pagrindo kalbėti apie sostinės (ar pagrindinės rezidencijos) atsiradimą. Didžiojo kunigaikščio „sostinės“ sąvoka šaltiniuose pirmą kartą išnyra Gedimino valdymo metu⁸⁷. Nuo to laiko Vilniaus valdymas buvo didžiojo kunigaikščio valdžios sąlyga.

Nuo XIV a. pradžios šaltiniuose minimi didžiojo kunigaikščio dvarai (kiemai) buvo naujos teritorinės struktūros – valsčių – centrai. Šios organizacijos priešakyje stovėjo tijųno administracija. Tačiau būtų neteisinga įsivaizduoti, kad tokio pobūdžio administracija XIV a. buvo padengusi visą šalies teritoriją. Didžiojo kunigaikščio domenas – tai ne vientisa ir konsoliduota teritorija, o tam tikri strateginėse vietose išdėstyti taškai, greta kurių driekėsi alodinės diduomenės valdos. Kiek galima spręsti iš šaltinių užuominų, valsčiai buvo ne tiek administraciniai, kiek ūkiniai vienetai. Tijųnai administravo tik didžiajam kunigaikščiui priklausiusius valstiečius⁸⁸ ir todėl jų valdžios pobūdis iš esmės skyrėsi nuo vėlesnio administracinio pareigūno – seniūno. Tuo tarpu didžiojo kunigaikščio ir didikų santykiai rėmėsi ne teritoriniu-administraciniu pavaldumu, o asmeniniais ryšiais. Ir būtent šių ryšių pagrindu pradėjo klostytis pareigybių sistema.

XIV a. pilių apygardose ar valsčiuose dar nebūta diferencijuotos pareigybių organizacijos. Smulkesnės vietinės valdžios pareigybės šaltiniuose minimos tik XIV a. pabaigoje, o gausiau jų ima rasti tik baigiantis kitam šimtmečiui. Todėl istoriografijoje aptariama lokaliųjų pareigūnų sistema (vietininkas/seniūnas, horodnyčius, raktininkas, arklidininkas, svirnininkas, prievaizdas)⁸⁹ yra nuo XIV ir XV a. sandūros naujai kuriamos pareigybių sistemos rezultatas. Pirmieji šaltiniuose paliudyti seniūnai: 1363 m. Veliuonos seniūnas Goštautas⁹⁰, 1365 m. Vilniaus seniūnas Dirsūnas, 1369 m. Paštuvos seniūnas Girdavas, 1377 m. Trakų seniūnas Pekstė. Tai buvo iš kaimyninių kraštų perimtos europinės pilių sričių/apygardų sistemos pradmenys. Šie valdovo paskirti pareigūnai, dabartinėmis akimis žvelgiant, nedisponavo jokiais valdymo instrumentais. Jie negalėjo tikėtis veiksmingesnės valdovo paramos ir kasdienybėje turėjo veikti savo nuožiūra. Neegzistuojančius rašytinius potvarkius ar instrukcijas tik iš dalies galėjo kompensuoti „susitikimai“ su didžiojo kunigaikščio valdžia: daugiau ar mažiau reguliarius valdovo apsilankymai vietose ir kartkartėmis dvare rengiami suvažiavimai.

Tokiomis sąlygomis asmeniniai ryšiai tarp valdovo ir jo kilmingų pavaldinių turėjo išskirtinės reikšmės valstybės gyvenimui. Valdinytės santykius neišvengiamai papildydavo neformalizuoti ryšiai, šaltiniuose įvardijami „draugystės“ terminu. Archainėse, menkai institucionalizuotose visuomenėse „draugystė“ buvo svarbi visuomenę siejanti ir politinę organizaciją įtvirtinanti

socialinių santykių forma, todėl nenuostabu, kad šį žodį (lot. *amici*, vok. *frunde*, rus. *приятелю*) šaltiniuose aptinkame labai dažnai ir įvairiuose kontekstuose. Ši sąvoka apėmė visus asmenis, kurie priklausė artimiausiai valdovo ar kito kilmingojo aplinkai. Todėl nestebina, kad Gardino pilininkas Dovydas šaltiniuose vadinamas ir Gedimino „ypatingu draugu“ (*amicus specialis*), o minėtasis Dirsūnas buvo ne šiaip „Vilniaus seniūnas“, o „Kęstučio seniūnas Vilniuje“.

Gediminaičių dinastija iki pat unijų su Lenkija laikotarpio pradžios nebuvo įtvirtinusi savo monopolinės valdžios visoje šalies teritorijoje. XIV a. šaltiniai šalia valdovo pareigūnų (pilininkų/seniūnų, tijūnų) administruojamų apygardų ir valsčių mini valdžios sritis, kurios nepriklausė didžiojo kunigaikščio domeniui. Šiose teritorijose dominavo Ordino kronikininkų „satrapais“ (*satrapae*) vadinami didikai. Šiuo terminu nusakomi didžiajam kunigaikščiui pavaldūs vietos didikai, kurių valdžia nemaža dalimi rėmėsi alodinėmis tėvonijomis ir įtaka vietos bendruomenėms. Taigi net valstybės branduolyje (*Lithuania propria*) XIV a. antroje pusėje tebeegzistavo palyginti heterogeninė valdymo sistema. Tokiomis sąlygomis Gediminaičių dinastijos valdovų užduotis buvo išsaugoti valdžios vientisumą teritoriškai greitai augančioje valstybėje ir apdairia personaline politika užsitikrinti plačiai išsikerojusios dinastijos atstovų ir kitų kilmingųjų lojalumą.

Viena pagrindinių priemonių šiam tikslui pasiekti buvo pasitarimai (tarybos) valdovo dvare. Nuolatinis tarimasis su didikais ir politinio konsensuso paieškos buvo bet kokio sėkmingo valdymo prielaida⁹¹. XIV a. šaltiniai leidžia kiek atpažinti tokių pasitarimų organizacines formas ir skirti kasdienę (mažąją) bei plačiąją (didžiąją) tarybas. Be abejo, didžiajam kunigaikščiui kasdieniame gyvenime reikėjo nuolatinių patarimų. Antai iš Gedimino laiškų žinome apie kai kuriuos jo patarėjus, tarp kurių buvo ir krikščionių vienuolių⁹². Šalia šių patarėjų šaltiniuose aptinkame platesnę reikalus svarstančią kolegiją. Šaltinių nuorodos, kad didikai į ją turėjo būti sukviesti, liudija išskirtinį šios institucijos charakterį. Dalyvauti joje buvo didikų teisė ir sykiu pareiga. Galima manyti, kad būtent šioje kolegijoje buvo svarstomi ir priimami svarbiausieji sprendimai. Struktūrinis dvilypumas tarp „kasdienės“ dvaro tarybos ir platesnio kilmingųjų suvažiavimo valdovo dvare išliko ir vėlesniais laikais. Istoriografijoje, aptariant ankstyvuosius politinius institutus, dominuoja klausimas, kiek laisvas buvo didysis kunigaikštis, parinkdamas savo patarėjus ir kiek pastarųjų nuomonė saistė jo sprendimus. Atsakyti į tokį klausimą sunku vien jau dėl to, kad tokie susirinkimai valdovo dvare paprastai būdavo konfidencialūs ir net apie vėlesnių suvažiavimų eigą turime nedaug žinių. Vytauto laikų duomenys rodytų, kad nors pasitarimuose dalyvaujančiųjų sudėtis ir skaičius nebuvo niekaip apibrėžtas ir formaliai priklausė vien nuo valdovo valios, vis dėlto jo pasirinkimus ribojo tam tikri išankstiniai visuomenės lūkesčiai bei suvokimas, kas turi teisę savo patarimais paveikti valdovo sprendimus.

Naujos institucinės struktūros kūrimas. Ankstyvosios monarchijos politinė organizacija egzistavo iki pat Vytauto (1392–1430) laikų. Šiam didžiajam kunigaikščiui valdant baigėsi politinė Lietuvos izoliacija ir, intensyvėjant kontaktams su kaimyniniais kraštais, susidarė sąlygos reformoms vykdyti. Šios reformos pirmiausia pasireiškė struktūriniu „sutankinimu“: tolesne teritorializacija (suvereno valdžios įtvirtinimu visoje šalies teritorijoje ir vidinės kolonizacijos pažanga) ir valdymo (institucinis dvaras ir pareigybės) intensyvinimu. XV a. pirmoje pusėje LDK ėmė klostytis nauja institucinė kultūra. Šis procesas vėlyvaisiais Viduramžiais buvo bendras visoms Europos valstybėms. LDK jis prasidėjo kiek vėliau ir buvo smarkiai veikiamas kaimyninių kraštų pavyzdžių. Šių struktūrinių permainų esmė: senąją asmeniniais santykiais paremtą valdymo organizaciją keitė pastoviais valstybiniais institutais apsirūpinusi suvereno valdžia. Istoriografijoje šie pokyčiai kartais sąlygiškai vadinami „ankstyvąja modernizacija“, pabrėžiant fundamentalią jų reikšmę valstybingumo raidai.

Archainį valdymą keliaujant pradeda keisti rezidencinis valdymas. Vytautas valdė dar intensyviai keliaudamas, jo itinerarijus liudija pastangas daugiau ar mažiau reguliariai lankytis visuose Kunigaikštijos regionuose. Greta to vis didesnės reikšmės įgijo svarbios rezidencinės pilys. Vytautas jų turėjo bent keletą – Vilniaus, Trakų, Lucko, Gardino ir Kauno. Dar svarbiau buvo tai, kad savo dvare Vytautas įsteigė institucinio europinio dvaro sistemą. Nors šios sistemos šaknys ir siekia ankstyvųjų Viduramžių frankų valdovo dvarą, tačiau nuo brandžiųjų Viduramžių patyrė svarbius pokyčius ir virto suverenaus karaliaus ar kunigaikščio valdžios požymiu bei galios ženklu⁹³. Viduramžiais susiformavusi klasikinė keturių pagrindinių dvaro pareigybių organizacija (iždininkas, taurininkas, maršalas, stalininkas) su karališkąja koplyčia tapo pavyzdžiu visos Europos karalių ir kunigaikščių dvarams. Verta paminėti, kad iš ikirikščiūnės Lietuvos laikų turime vos kelis dvaro pareigybių pavadinimus. Petro Dusburgiečio kronikoje XIV a. pradžioje yra minimas Vytenio kamarininkas, o 1324 m. popiežiaus legatų pasiuntinių pranešime Gedimino *advocatus*. Abiem atvejais veikiausiai turėtas omenyje aukšto rango didžiojo kunigaikščio dvariškis, atsakingas už vidinį dvaro gyvenimą. Aišku, archainė dvaro bendruomenė egzistavo ir tuomet, tačiau ne ji tapo pavyzdžiu naujai organizacijai. Tapęs didžiuoju kunigaikščiu, Vytautas iš karto ėmė steigti dvaro pareigybes⁹⁴. Jo dvare sutinkame kone visas klasikines europinio dvaro pareigybes, be to, kaip ir kiti vėlyvųjų Viduramžių valdovai, jis išplėtė tradicinę sistemą. Jau 1395 m. minimas dvaro maršalka Čupurna, 1398 m. šaltiniuose pasirodo dvaro arklidininkas Jonas Nemira, 1409 m. – dvaro taurininkas Sudimantas ir virtuvininkas Mikalojus, 1410 m. – pataurininkis Alekna Mangirdaitis, 1413 m. – vėliavininkas Stanislovas Daugėla, 1428 m. – vyriausiasis kambarinis/kamarininkas Jurgis Strumila, 1429 m. – iždininkas – tas pats Jurgis Strumila. Beje, pastarasis atvejis rodo, kad Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų Vakarų Europos dvarų ankstyvuoju raidos tarpsniu, kamarininko ir

iždininko funkcijos sutapdavo. Tarp visų pareigybių svarbiausios buvo maršalkos (maršalo) ir iždininko. Maršalkos vadovavo dvarui, rūpinosi kelionių organizavimu, transportu (šioje veikloje ataidi ankstesnės maršalkos/arklidininko funkcijos), pasiuntinių priėmimu, iš dalies ceremonialo laikymusi. Veikiausiai ši plati maršalkos kompetencija lėmė, kad po kurio laiko dvare atsirado jau keletas maršalkų, kurių priešakyje stovėjo didysis (žemės) maršalka (pirmą kartą minimas 1407 m. – tas pats Čupurna). Kai kurie maršalkos atlikdavo ir karinius pavedimus, o tai liudija, kad senasis ryšys tarp maršalkos ir karybos išliko ir didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvare. Valdymo keliaujant sistemoje tai buvo neabejotinai įtakingiausia pareigybė valstybėje.

To meto politinės ir socialinės realijos lėmė, kad aukščiausi pareigūnai (beveik be išimčių kilę iš vietos diduomenės) neretai būdavo išvykę į savo tėvonijas ar vykdavo diplomatinius pavedimus. Tokiu atveju juos pavaduodavo „antrosios eilės“ pareigūnai, galėję kur kas pastoviau gyventi dvare (pataurininkiai, paiždininkai ir pan.). Kartu pažymėtina, kad dvaro pareigūnų kompetencija buvo sąlyginis dalykas, neegzistavo griežtas funkcijų paskirstymas, kaip ir aiškūs tarpusavio pavaldumo kriterijai. Veikiau egzistavo tam tikros pareigūnų veiklos sritys, kurių ribas lemdavo valdovo pasitikėjimas ir asmeninės pareigūnų savybės.

Taigi Vytautas intensyvino valdymą, savo institucinį dvarą pavertęs tuometinio politinio gyvenimo centru. Šalia dvaro struktūros, tam pačiam tikslui tarnavo naujų rezidencinių pilių statyba (visų pirma Trakų salos pilis), o taip pat didžiojo kunigaikščio reprezentacijai tarnaujantis dvaro ceremonialas (šventės, iškilmingas ir viešas svečių priėmimas, riterių kultūros elementai). Be to, sekdamas kitų vėlyvųjų Viduramžių valdovų pavyzdžiu, Vytautas įvedė nuolatinį tarėjų institutą, sukurdamas institucinę ir nuolatinę didžiojo kunigaikščio dvaro tarybą⁹⁵.

Kazimiero Jogailaičio valdymo metu (1440–1492) didžiojo kunigaikščio dvaro pareigūnų sistema buvo dar labiau išplėsta. Atsirado stalininko (1447), medžioklio (1466), pastalininko (1475), raikytojo (1481) ir pakamarės pareigybės. Pavadinimai rodo, kad didžiojo kunigaikščio dvaras formuotas pagal Lenkijos dvaro pavyzdį. Visos šios pareigybės turėjo nedaug bendro su faktinėmis funkcijomis ir buvo labiau garbės titulai. Jas paprastai gaudavo didikų sūnūs, pradėdami savo karjerą.

Svarbi valdymo struktūros dalis buvo didžiojo kunigaikščio kanceliarija⁹⁶. Vytauto laikais baigė formuotis valdovo kanceliarija kaip pastovi institucija. Jam valdant buvo įvestos nuolatinų raštininkų (sekretorių) pareigybės, įsitvirtino vidinė raštinės personalo darbo diferenciacija ir kanceliarijos ryšys su pasiuntinybių tarnyba. Tiesa, kanceliarijos vadovo, kanclerio, pareigybė atsirado tik Kazimiero valdymo pradžioje 1441 m. (pirmuoju kancleriu tapo didikas Sudivojus Valmantaitis). Iš pradžių didžiojo raštininko pagrindinė užduotis buvo parengti ir surašyti valdovo dokumentus. Vėliau, plėtojantis raštinės struktūrai ir išsiskiriant darbuotojų kompetencijai, didieji

raštininkai paprastai atlikdavo priežiūros funkciją. Specialiais potvarkiais iki tol neribotas raštininkų, kurie buvo dar skirstomi į „lotyniškus“ ir „rusiškus“, skaičius 1564–1566 m. reformos metu buvo sumažintas iki penkių, o Stepono Batoro laikais – iki keturių. 1566 m. buvo įvesta ir kanclerio pavaduotojo – pakanclerio pareigybė. Tokia LDK raštinės organizacija išliko iki pat Respublikos padalijimų.

Su kanceliarija buvo glaudžiai susijęs ir valdovo išdo tvarkymas. Nuo Vytauto laikų žinoma dvaro išdininko pareigybė, valdant Kazimierui atsirado ir LDK didysis (žemės) išdininkas, tačiau dar ilgą laiką išdininkų skyrimai buvo sporadiški. Todėl kanceliarijos raštininkai tvarkė išdo knygas ir tik nuo XVI a. antrojo dešimtmečio pabaigos juos laipsniškai pakeitė specialūs išdo raštininkai. Iš pradžių šie išdo raštininkai buvo tiesiogiai pavaldūs žemės išdininkui. 1557 m. reformos metu, pertvarkant išdo sistemą, jie tapo valdovo pareigūnais ir buvo skiriami iki gyvos galvos. Nuo tada vienu metu išdo raštininkų būdavo trys: du pajamų, o vienas išlaidų. Jų pareigas ir kompetenciją apibrėžė 1568 m. žemės išdininko Mikalojaus Naruševičiaus parengti nuostatai.

LDK išdą sudarė pajamos iš valdovo dvarų, raktų ir karčemų, miestų mokesčiai, muitai, teisminės ir kitos vienkartinės įplaukos. XVI a. pirmoje pusėje LDK seimuose paplito paprotys karo reikmėms iš bajorų valdų rinkti specialiuosius mokesčius. Muitai buvo renkami ir pasienyje, ir šalies viduje (kelių, tiltų muitai). Jų rinkimą prižiūrėjo pasienio sričių seniūnai, tačiau vėliau pradėta kai kurias muitines nuomoti (pvz., žydams). Muitai buvo didžiojo kunigaikščio regalija ir galėjo būti įvedami ar naikinami tik jo sprendimu. Tuo tarpu šalies išdu, kuris buvo saugomas Trakų pilyje, disponavo valdovas ir Ponų taryba. Grynieji pinigai sudarė tik dalį išdo turinio, kita jo dalis buvo įvairios brangenybės ir vertingi daiktai. Nuo XV a. antrosios pusės griežtai skiriamas valdovo ir Kunigaikštijos išdas. Aleksandro Jogailaičio laikais Vilniuje buvo įsteigta monetų kalykla (vadovavo kalyklos vyresnysis), pradėjusi kaldinti lietuviškus pusgrašius – pirmuosius LDK nuolatinis pinigus, pakeitusius tik progomis kaldintus denarus⁹⁷.

Vėliausiai atsirado kariuomenės vado pareigybė, kadangi didieji kunigaikščiai ilgai savo rankose išlaikė visas su karo reikalais susijusias vadovavimo funkcijas. 1455 m. minimas aukščiausias Lietuvos kariuomenės vadas Andrius Sakaitis, tačiau tai buvo tik laikinas skyrimas. Pastovi karo vado – etmono pareigybė (pirmą kartą minima XV–XVI a. sandūroje) ilgainiui išsivystė iš laikinai skiriamų karo vadų ir tik XVI a. antroje pusėje etmoną pradėta skirti iki gyvos galvos. Tokį šios pareigybės pobūdį gerai atspindi žodžio „etmonas“ kilmė. Į slavų kalbas (čekų, lenkų, rusėnų) jis atėjo iš senosios vokiečių kalbos žodžio *hauptman*, kuris bendriausia prasme reiškė „vada“.

Iš valdovo dvaro išaugo pagrindinės krašto politinės institucijos: iš didžiojo kunigaikščio tarybos – Ponų taryba ir LDK Seimas, iš dvaro tarnybininkų – valstybės pareigūnai, iš valdovo raštinės – LDK kanceliarija. Jau nuo XV a. vidurio galutinai išsiskyrė valdovo dvaro ir visos Kunigaikštijos

(žemės) pareigybės: didysis (žemės) maršalka, didysis (žemės) išdininkas, didysis etmonas ir LDK kancleris tapo aukščiausiais šalies pareigūnais. Kanceliarijos ir rašytinių dokumentų reikšmės išaugimas lėmė, kad kancleris (nuo XV a. pabaigos paprastai kartu ir Vilniaus vaivada) tapo antruoju po valdovo šalies asmeniu.

Pareigūnų skyrimas buvo didžiojo kunigaikščio teisė. Iš esmės čia valdovo nevaržė jokios teisinės normos, išskyrus dvi dar XV a. nusistovėjusias nuostatas: pagal 1447 m. Ldk Kazimiero Jogailaičio privilegiją LDK bajorams valdovas išipareigojo į tarnybas skirti tik vietinius kilminguosius, o 1492 m. privilegijoje Ldk Aleksandras pasižadėjo skyrimus derinti su Ponų taryba. Be to, sritinės privilegijos Žemaitijai, Polockui ir Vitebskui leido tų žemių bajorams siūlyti savo kandidatus į vietos vaivadų ar seniūnų postus. Šiuos principus įtvirtino 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas. Tačiau greta šių teisinių normų valdovo pasirinkimą ribojo nemažai labai stiprių, nors niekur ir nefiksuotų papročių. Visų pirma, svarbiausias pareigybes visada užimdavo tik kilmingiausi asmenys. Diduomenė, turėdama svarbiausias dignitorijas, įtvirtino kelių pareigybių sujungimo vienose rankose praktiką. Susiformavo ir laipsniško kilimo pareigose tradicija. Aukščiausios pareigybės buvo skiriamos iki gyvos galvos ir galėjo būti atimtos tik už sunkiausius nusikaltimus. Nors pareigybės niekada netapo paveldimomis, tačiau kai kurias iš jų iš kartos į kartą užimdavo tų pačių giminių atstovai. Pareigybės buvo suvokiamos kaip valdžios ir garbės dalykas, todėl jokio nustatyto atlygio už jas nebūta. Tiesa, kai kurie pareigūnai už savo atliekamą darbą gaudavo didžiojo kunigaikščio dvarus arba pajamas iš jų.

Vietos valdžios pareigūnai. Antroji Vytauto pradėtų reformų dalis, intensyviai tęsta ir jo įpėdinių, buvo vietinių teritorinių valdymo struktūrų atnaujinimas. Vietinių pareigybių struktūra, palyginti su centrine, ikikrikščioniškais laikais buvo išvystyta labiau. Minėti XIV a. antrosios pusės Vilniaus, Trakų ar Gardino pilininkų/seniūnų pavyzdžiai rodo, kad XV a. sistema iš dalies galėjo būti praėjusio šimtmečio paveldas, tačiau ilgainiui susiklostė kur kas aiškesnė organizacija. Iš dar pagoniškais laikais egzistavusių pilių sričių išaugo vietinė administracija, vadovaujama seniūnų (vėliau taip pat vaivadų). Seniūnams (vietininkams) pavaldi teritorija buvo vadinama iš Lenkijos perimtu pavieto terminu. Tiesa, ši pavietų organizacija XV a. buvo dar neišplėtotą: egzistavo teritorijos, kurios buvo „šalia“ šios struktūros, todėl seniūnų valdžia ne tiek apėmė uždarus ir suformuotus kompleksus, kiek reiškė administracinę ir teisminę kompetenciją tam tikrų toje teritorijoje gyvenusių visuomenės grupių atžvilgiu; itin komplikuoti ir gana prieštaringi tebebuvo atskirų teritorinių/administracinių vienetų (valsčių, pavietų ir vaivadijų) tarpusavio santykiai⁹⁸. Vis dėlto po truputį formavosi vietinės valdžios pareigybių hierarchija: vaivados ir seniūnai, pilininkai/horodnyčiai, raktininkai, vėliavininkai, vaiskiai. Šitai ankstesnis asmeninis didžiojo kunigaikščio ir bajorų santykis buvo perkeltas į teritorinį-administracinį lygmenį ir valdovas įgavo

svarbų įrankį savo teritorinei valdžiai stiprinti. Tiesa, pažymėtina, kad kurdami naują teritorinio valdymo organizaciją, Vytautas ir vėlesni didieji kunigaikščiai naudojosi vietoje nuo seno susiklosčiusiais socialiniais ir politiniais santykiais, t. y. vietos diduomenės valdžia⁹⁹, todėl turime kalbėti apie struktūrinius, bet ne apie personalinius pokyčius Lietuvos valdymo sistemoje. Mat kurdamas šalies administracinę struktūrą, didysis kunigaikštis neišvengiamai turėjo ieškoti atramos vietos diduomenėje. Vargu ar jam buvo naudinga laužyti nusistovėjusius hierarchinius santykius vietos bendruomenėse. Žymiai patogiau buvo jais pasinaudoti kuriant savąją („valstybinę“) valdžios sistemą. Jis sukurdavo savitus „antrojo laipsnio“ politinius institutus, kurie realiame gyvenime susiliedavo su pirminiais vietiniais institutais. Todėl nenuostabu, kad XV a. seniūnais paprastai tapdavo didikai, turėję jiems pavaldžiuose pavietuose tėvonines valdas, o didžiausius šansus tapti tokio seniūno įpėdiniais turėdavo jo giminaičiai. Nors pareigybės LDK niekada netapo paveldimomis, giminaičių protekcijos reikšmė jas užimant buvo didelė.

Šalia seniūnų (vietininkų) egzistavo kita vietos valdžios pareigybė – tijūnai. Jie valdė didžiojo kunigaikščio valsčius, kurie buvo ne tiek administracinis, kiek fiskalinis darinys. Išskirtinė buvo tik Vilniaus tijūno pozicija, iš dalies prilygusi seniūno valdžiai. Nors neretai egzistavo to paties pavadinimo pavietai ir valsčiai (pvz., Ukmergės pavietas ir valsčius), tai nebuvo tarpusavyje susijusios struktūros, o viena šalia kitos egzistuojančios valdymo sferos¹⁰⁰. Jau nuo XV a. „tijūno“ terminą pradėjo keisti „vietininkas“, o XVI a. pradžioje didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojai imti vadinti „laikytojais“. Vėliau „tijūnais“ buvo vadinami valdovo ir privačių dvarų prižiūrėtojai bei (tradiciškai) žemesniojo rango valdovo pareigūnai Žemaitijoje. Tijūnas/laikytojas turėjo administruoti valdovo dvarui priklausančius valstiečių, tuo tarpu seniūno/vietininko funkcijos buvo vietos bajorų administravimas ir teismas.

Nuo 1413 m. pagal Lenkijos pavyzdį pradėta steigti naujo tipo platesnes vietinės valdžios struktūras – vaivadijas, kurių priešakyje stovėjo vaivados su pavaduotojais kaštelionais. Pirmosios vaivadijos – Vilniaus ir Trakų – apėmė Lietuvos branduolio teritoriją ir iš esmės atitiko senųjų Vilniaus ir Trakų kunigaikštijų ribas. Savo statusu joms prilygo maždaug tuo pačiu metu įkurta Žemaitijos seniūnija. Vaivada buvo aukščiausias vietos valdžios pareigūnas, ir ši jo kompetencija buvo kur kas platesnė už senovės slavų vaivados – karo vado – funkcijas. Kitos vaivadijos atsirado savarankiškumą išsaugojusiose rusėniškose LDK žemėse: 1471 m. buvo įkurta Kijevo vaivadija, 1504 m. – Polocko, 1507 m. – Naugarduko, 1508 m. – Smolensko, 1511 m. – Vitebsko. 1514 m. vaivadija tapo kolonizuojama Palenkės teritorija, kurioje galiojo lenkiška teisė. Vėliausiai (1564–1566 m. reformų metu) vaivadijomis tapo Voluinės žemė, kurioje lyg tol aukščiausias pareigūnas buvo Voluinės krašto maršalka ir Lucko seniūnas, LDK priklausiusi rytinė Podolės dalis (Podolės seniūną pakeitė Braclavo vaivada), o taip pat iš Vilniaus vaivadijos išskirti Minskas ir Mstislavlis.

Ši nauja vaivadijų organizacija prisidėjo prie rusėniškų teritorijų integracijos. Be to, buvo atrastas mechanizmas, kaip naikinti likusias dalinių Gediminaičių kilmės kunigaikščių paveldimas valdžios sritis (pvz., 1471 m. keičiant tėvoninius Kijevo kunigaikščius Kijevo vaivada). Vieningos vietos valdžios struktūros suformavimas bent jau aukščiausiu vaivadijos lygmeniu leido toliau konsoliduoti LDK teritoriją ir kūrė prielaidas vėlesnei administracijos reformai.

Miestuose didžiojo kunigaikščio valdžią reprezentavo vaitas, kuris rūpinosi mieste renkama mokesčiais ir atliko ribotas (kiek tai neprieštaravo savivaldžių miestų teisei) teismines funkcijas.

Lokalsios valdžios struktūros ilgą laiką liko nesujungtos į vientisą visumą, greta naujų administracinių darinių bent formaliai egzistavo dar ankstyvosios monarchijos laikus siekiančios teritorijos, kaip antai „Užnerio žemė“ Vilniaus vaivadijoje, kuri nors ir neigavo institucinės formos (nebuvo jokių „Užnerio“ pareigūnų), tačiau atliko svarbų vaidmenį politinėje savimonėje. Komplikuota ir nevienoda vietos valdžios sistema išliko Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje iki 1564–1566 m. administracinės ir teisminės reformos.

Apibendrinant LDK pareigybių sistemos pokyčius nuo XIII a. vidurio iki XVI a. vidurio, svarbu pažymėti jų institucinius „ankstyvojo biurokratizmo“ požymius – pareigybinių kompetencijų laipsnišką diferenciaciją, funkcijų formalizavimą, specialiųjų pareigybinių nuostatų surašymą, pareigūnų etikos užuomazgas (priesaikų įvedimas). Visi šie pokyčiai atspindi esminį valstybės santvarkos lūžį, kai asmeniniais tarpusavio santykiais tarp didžiojo kunigaikščio ir didikų grindžiama ankstyvoji viduramžiška valdžios organizacija virto institucine ankstyvųjų Naujųjų amžių valstybe.

---

¹ *Lanno И.* Литовский статут 1588 года. Т. 1. Исследование. Ч. 1, Kaunas, 1934, с. 22–39.

² *Любавский М.* Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно, Москва, 1915, с. 276–290.

³ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, Vilnius, 1962, p. 273–288.

⁴ *Manusadžianas P. E.* Gudavičiaus pasaulio istorijos civilizacinė koncepcija // Tarp istorijos ir būtovės / sud. A. Bumblauskas, E. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 440–445.

⁵ *Graus F.* Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa // *Historica*. 1965, Bd.10, S. 5–65.

⁶ *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. 1. Wilno, 1931; T. 2, 1932.

-
- ⁷ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 89–105, 176, 191; *Gudavičius E.* Baltų alodo raida // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A (toliau – MADA). 1979, t. 4 (69), p. 95–103.
- ⁸ *Łowmiański H.* Studija. T. 1, s. 426–439; T. 2, s. 347–350.
- ⁹ Plg. *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // Karo archyvas. T. 13, p. 47–53.
- ¹⁰ Žr. *Łowmiański H.* Studja. T. 1, s. 95–125.
- ¹¹ *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino. Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenė bruožai, Klaipėda, 1996, p. 62–74; *E. Gudavičius.* Lietuvių pašauktinės..., p. 53.
- ¹² *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 158.
- ¹³ *Gudavičius E.* Bandytas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas // MADA. 1984, t. 3 (88), p. 69–79.
- ¹⁴ *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino, p. 68–69.
- ¹⁵ Plg. *Gudavičius E.* Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991, p. 51. Naujausi pilių archeologijos duomenys: Lietuvos pilių archeologija. Vilnius, 2001.
- ¹⁶ *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino, p. 63.
- ¹⁷ Žr. Apibendrinantį darbą: *Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995.
- ¹⁸ Plg. *Gudavičius E.* Naujoji Europa. Istorijos metmenys ir įžvalgos iki XVI a. // To paties. Lietuvos europėjimo keliais. Vilnius, 2002, p. 23–24.
- ¹⁹ *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 55–59.
- ²⁰ Zbiór praw litewskich od roku 1389, do roku 1529. Poznań, 1841, s. 2.
- ²¹ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 2001, p. 70–73, 93–97. Karo grobio siekio įtaką valstybės politikai pastebėjo, bet pernelyg nesureikšmino: *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. Wilno, 1935, s. 214–325.
- ²² *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 65.
- ²³ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. Ленинград, 1936, с. 9.
- ²⁴ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, 2003, p. 153; *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 53.
- ²⁵ Ten pat, p. 61.
- ²⁶ Plg. ten pat, p. 64, 67–68, 70–71, 73; *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 168–173.
- ²⁷ Plg. *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 82–85.
- ²⁸ *Długosz J.* Opera omnia. T. 13. Cracovia, 1887, s. 41.

-
- ²⁹ *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства ко времени издания I Литовского статута. Москва, 1893, p. 533; Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. T. 1, z. 1. Kraków, 1932, s. 167.
- ³⁰ *Любавский М.* Литовско – русский сейм. Москва, 1900, с. 179, 247–248.
- ³¹ *Wojtkowiak Z.* „Pole“ jako jednostka osadniczo – terytorialna na Litwie w XV w. (Na przykładzie powiatu Wilkomirskiego.) // *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia.* 1971, z. 2, s. 157–173; *Lesmaitis G.* Lauko problematika (XVI amžiaus antros pusės aktų pagrindu). Vilnius, 2000 (Magistro darbas. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Senovės ir viduramžių istorijos katedra).
- ³² *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 62–74.
- ³³ *Łowmiański H.* Studja. T. 1, s. 274–291.
- ³⁴ Ten pat, s. 291–304; *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 116–165.
- ³⁵ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 125–134; *Łowmiański H.* Studja. T. 1, p. 283–284.
- ³⁶ *Scriptores rerum prussicarum.* Bd. 1. Leipzig, 1861, p. 174.
- ³⁷ Ten pat; *Lites ac res gestae inter polonos ordinemque cruciferorum.* T. 2. Posnania, 1892, s. 138.
- ³⁸ Tai atspindi pilių apygardos, plg.: *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 52–53.
- ³⁹ Ten pat, p. 66–67.
- ⁴⁰ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 173.
- ⁴¹ Ten pat, p. 172–173.
- ⁴² *Gudavičius E.* Miestų atsiradimas, p. 14–16, 23.
- ⁴³ Plg. *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 242–243; *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės..., p. 56–59.
- ⁴⁴ *Любавский М.* Очерк, с. 36–41. Plg. *Rowell S. C.* Lithuania ascending. Cambridge, 1994, p. 82–117.
- ⁴⁵ *Pfützner J.* Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas. Klaipėda, 1930, p. 57–58.
- ⁴⁶ *Bloch M.* La société féodale. Paris, 1968, p. 525–527.
- ⁴⁷ Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XIII в. Ч. 1.: Феодальная раздробленность Москва, 1953, с. 267–475.
- ⁴⁸ *Gieysztor A., Herbst S., Leśnodorski B.* Millennium., Warszawa, 1961, s. 24, 26.
- ⁴⁹ *Семенов В.* История средних веков, Москва, 1956, с. 38–39.
- ⁵⁰ *Неусыхин А.* Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI–VIII вв. Москва, 1956.
- ⁵¹ *Mitteis H.* Lehnrecht und Staatsgewalt. Weimar, 1933.

-
- ⁵² Plg. *Duby G.* Guerriers et paysans. VIIe–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris, 1973, p. 41–59.
- ⁵³ Plg. *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 23.
- ⁵⁴ *Энгельс Ф.* Франкский период // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Т. 16, ч. 1. Москва, 1937, с. 392.
- ⁵⁵ *Reynolds S.* Fiefs and vassals. Oxford, 1994, p. 1–74.
- ⁵⁶ Ten pat, p. 69; *Bloch M.* Społeczeństwo feudalne. Warszawa, 1981, s. 294–299.
- ⁵⁷ *Heinemeyer K.* Kaiser und Reichsfürst. Die Absetzung Heinrichs des Löwen durch Friedrich Barbarossa (1180) // Macht und Recht. Grosse Prozesse in der Geschichte / Hrsg. A. Demandt. München, 1990, S. 59–79.
- ⁵⁸ *Reynolds S.* Fiefs and vassals, p. 50–51.
- ⁵⁹ *Gebhardt B.* Handbuch der deutschen Geschichte. Bd. 1: Frühzeit und Mittelalter. Stuttgart, 1954, S. 102, 105, 603–604.
- ⁶⁰ *Sassier Y.* Hugues Capet. Naissance d'une dynastie. Paris, 1987, p. 61–71.
- ⁶¹ Plg. *Römeris M.* Konstitucinės institucijos. T. 1: Suverenitetas, Kaunas, 1939, p. 66–67; *Reynolds S.* Fiefs and vassals, p. 53.
- ⁶² Plg. 46 išnaša.
- ⁶³ Imperatorių vainikavimo formuliere nurodoma, kad Dievo pateptajam suteikiami dvasininko šventimai: Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Legum tomus 2. Hannovera, 1837, p. 189.
- ⁶⁴ *Smoleńskis V.* Lenkų tautos istorija. Kaunas, 1925, p. 56.
- ⁶⁵ Ten pat, p. 58.
- ⁶⁶ Plg. *Любавский М.* Очерк, с. 54–59.
- ⁶⁷ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 166–224.
- ⁶⁸ *Gudavičius E.* Lietuvių rašauktinės..., p. 104–110.
- ⁶⁹ *Любавский М.* Очерк, с. 95–107.
- ⁷⁰ Ten pat, p. 137–143; *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas, p. 224–238.
- ⁷¹ *Любавский М.* Областное деление, с. 316–726.
- ⁷² *Prochaska A.* Dzieje Witolda w księcia Litwy. Wilno, 1914, s. 350–351; *Pfützner J.* Didysis Lietuvos kunigaikštis, p. 91–109; *Любавский М.* Очерк, с. 88–94.
- ⁷³ *Любавский М.* Очерк, с. 115–121, 148–153.
- ⁷⁴ Ten pat, p. 165–189.
- ⁷⁵ Gedimino laiškai / parengė V. Pašuta, I. Štal. Vilnius, 1966, p. 37.

---

⁷⁶ *Малиновский И.* Рада великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Ч. 2. Томск, 1912.

⁷⁷ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija, p. 554–555.

⁷⁸ Apie intensyvią valstybinės organizacijos raidą Mindaugo ir Gedimino laikais žr. *Gudavičius E.* Mindaugas. Vilnius, 1998 ir *Rowell S. C.* Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje 1295–1345. Vilnius, 2001.

⁷⁹ Pagrindiniai istoriografijos tekstai apie ankstyvasias valstybines struktūras, kuriais toliau remiamasi: *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско – русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892; *Lowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. 1-2, Wilno, 1931-1932; *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas, Vilnius, 1971; *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku.* Spisy / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Kórnik, 1994; *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Poznań, 1995; *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruoža. Klaipėda, 1996; *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius, 1998; *Gudavičius E.* Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais // Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Vilnius, 2002, p. 133–141; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego.* Spisy. T. 1: Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk. Warszawa, 2004; *Wojtkowiak Z.* Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu. Poznań, 2005.

⁸⁰ Apie Viduramžių valstybingumą žr.: *Bloch M.* La société féodale. T. 1–2, Paris, 1939–1940; *Brunner O.* Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Wien, ⁵1965; *Graus F.* Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa // *Historica.* 1965, Bd. 10, S. 5–65; *Moraw P.* Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung: das Reich im späten Mittelalter. Frankfurt am Main/Berlin, 1989; *Schubert E.* Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter. München, 1996; *Althoff G.* Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Friede und Fehde. Darmstadt, 1997.

⁸¹ *Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995, p. 174–181.

⁸² Pirmąkart tokia pareigybė paliudyta 1314 m. Petro Dusburgiečio kronikoje – Gardino pilininkas (kaštelionas) Dovydas (*castellanus de Gartha*): *Scriptores rerum prussicarum* / Hrsg. Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Bd. 1. Leipzig, 1861, sk. III/322. Tuo tarpu 1290 m. Surmino, kaip Kolainių pilies vado (ten pat, sk. III/238), kompetencija veikiausiai apsiribojo gynybinėmis

---

funkcijomis. Suprantama, kad XIV a. „pilininko/kašteliono“ negalima sieti su XV–XVI a. atsiradusiomis kitokio pobūdžio pilininko/horodnyčiaus ir vaivados padėjėjo kašteliono pareigybėmis.

⁸³ *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1986, t. 3, p. 51–62.

⁸⁴ Plg. naujus duomenis: Lietuvos pilių archeologija / sud. J. Genys, V. Žulkus. Klaipėda, 2001.

⁸⁵ *Gudavičius E.* Lietuvos valstybės struktūra, p. 133–141.

⁸⁶ Valdymo keliaujant praktika plačiame Vakarų ar Vidurio Rytų Europos kontekste tyrinėjama: *Peyer H. C.* Das Reisekönigtum des Mittelalters // Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1964, Bd. 51, S. 1–21.

⁸⁷ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans. Gedimino laiškai* / parengė S. C. Rowell, Vilnius, 2003, p. 63: (1323 05 26 Gedimino laiškas pranciškonams) „mūsų karališkame mieste Vilniuje“.

⁸⁸ Vienoje ankstyviausių 1387 m. Jogailos privilegijų aiškiai matyti, kad valsčius visų pirma susijęs su prievolių sistema (*Jakubowski J.* Opis księstwa Trockiego z r. 1387, // Przegląd historyczny. 1907, t. 5, s. 44–45).

⁸⁹ Pavyzdžius žr.: *Любавский М.* Областное деление.

⁹⁰ Plačiau su nuorodomis į šaltinius žr.: *Petrauskas R.* Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII – XV a. pradžioje // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 16, p. 19–30.

⁹¹ Apie tai plačiau žr. *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, 2003, p. 167–208.

⁹² *Chartularium Lithuaniae*, p. 182, 186, 188.

⁹³ *Rösener W.* Hofämter an mittelalterlichen Fürstenhöfen // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 1989, Bd. 45, S. 485–550.

⁹⁴ Nuorodas į šaltinius ir platesnius komentarus žr.: *Petrauskas R.* Institucinio didžiojo kunigaikščio dvaro susiformavimas Lietuvoje // Lietuvos istorijos metraštis 2005/1 (rengiama spaudai).

⁹⁵ Plg. *Любавский М.* Литовско-русский сейм. Москва, 1900; *Korczak L.* Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku. Kraków, 1998; *Petrauskas R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Seimo ištakos: Didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a. // Parlamento studijos. 2005, t. 3, p. 9–32.

⁹⁶ *Kosman M.* Kancelaria wielkiego księcia Witolda // Studia źródłoznawcze. 1969, t. 14, s. 91–119; *Szybkowski S.* Polish Staff as a Social Group in the Chancery of Grand Duke Witold // Quaestiones Medii Aevi Novae. 1998, t. 3, p. 75–94.

---

⁹⁷ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie, s. 187–190.

⁹⁸ *Wojtkowiak Z.* Urzędnicy zarządu lokalnego na Litwie: Tytulatura zarządców powiatowych przed reformą administracyjną z lat 1565-1566 // *Studia źródłoznawcze.* 1979, t. 24, s. 139–155.

⁹⁹ *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje – XV amžiuje // *Lietuvos istorijos metraštis.* 2001/1, p. 9–30.

¹⁰⁰ *Wojtkowiak Z.* Lithuania Transwilniensis, s. 26–36.